

**ЦЕРКВА ВОСКРЕСІННЯ В ПЕРЕЯСЛАВІ:
ІЗЯСЛАВ МСТИСЛАВИЧ, АНДРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ,
ВСЕВОЛОД МСТИСЛАВИЧ ЧИ
ЯРОПОЛК ВОЛОДИМИРОВИЧ?**

Проблема відродження чи відбудови зруйнованих у різні часи культових споруд на Переяславщині стоїть надзвичайно гостро, як і в багатьох інших регіонах України. Однак серед пам'яток, що безумовно підлягають відбудові чи відтворенню, зустрічаються й унікальні, які випадають із загального масиву зруйнованих у радянські часи церков і вимагають серйозного наукового підходу до проблеми відновлення у зв'язку з їхньою надзвичайною цінністю ще й як пам'яток археології.

30 грудня 2006 р. в м. Переяславі-Хмельницькому Предстоятель Української Православної Церкви Київського Патріархату Святійший Патріарх Філарет урочисто освятив відбудовану унікальну пам'ятку давньоруської монументальної культової архітектури Переяслава Руського – церкву Воскресіння¹. Цим актом було завершено досить довгий і складний процес її відтворення, який розпочався ще у 80-х рр. ХХ ст. Разом з тим, даний об'єкт мав значну специфіку як одна з небагатьох давньоруських пам'яток, доступних для подальшого вивчення. Це вимагало специфічного підходу до її реконструкції, проект якої було підготовлено архітектором-археологом В. О. Харламовим за результатами здійснених ним та його попередниками архітектурно-археологічних досліджень².

Дану пам'ятку було виявлено й досліджено у 1953 р. на розі сучасних вул. Б. Хмельницького та Гімназійної (Леніна) експе-

¹ Архiepіскоп Димитрій (Рудюк). Святійший Патріарх Філарет у Переяславі-Хмельницькому освятив Воскресенську церкву, пам'ятку ХІІ століття. *Інформаційний бюлетень УПЦ КП*, 2007, № 1, с. 16-17.

² Харламов В. А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры ХІІ в. Воскресенской церкви в г. Переяславе-Хмельницком Киевской обл., проведенных Архитектурно-археологической экспедицией ИА АН УССР в 1989 г. *НА ИА НАНУ*, 1989/29а, 29 с.

дицією під керівництвом М. К. Каргера. У зв'язку з побудовою на цьому місці літнього кінотеатру в першій половині 1953 р. були розпочаті земляні роботи, викликані необхідністю вирівнювання будівельного майданчика, в центрі якого знаходився невисокий горб. До 1935 р. на цьому місці стояла дерев'яна церква Воскресіння XVIII ст. Після зняття верхніх шарів землі на глибині приблизно 1 м були виявлені залишки давніх будівельних матеріалів, а місцями й блоки давньої цегляної кладки (плінфи). Роботи було зупинено й повідомлено в АН УРСР та Академію архітектури УРСР. Впродовж липня та серпня 1953 р. Переяслав-Хмельницька експедиція АН СРСР та АН УРСР провела розкопки виявленої кам'яної споруди.

Як показали матеріали досліджень, це був тринавовий шестистовпний храм з трьома напівциркульними апсидами зі східного боку. Його довжина (по середній наві) дорівнювала 24,2 м, ширина – 14,3 м. Стіни та стовпи храму повністю складені з плінфи на розчині вапна з домішкою цем'янки у рівношаровій техніці, без застосування прихованих рядів. Під час розкопок вдалося встановити факт використання в якості забивки фундаментного рову будівельних залишків від якоїсь давнішої споруди, очевидно, XI ст. – уламки плінфи, шматки заглаженого розчину зовнішнього облицювання³.

Два з трьох порталів церкви – північний та південний – ще в давнину було закладено давньою плінфою на глиняному розчині. Плінфа походить з якоїсь іншої споруди, оскільки має інші розміри та керамічні властивості. У закладці порталів використано також фрагменти жорен, шиферу, а також велику шиферну плиту з заглибленнями для мозаїчного набору. Ще один великий фрагмент подібної шиферної плити з заглибленнями виявлено дослідниками у верхній частині будівельного щелебеню⁴. На нашу думку, всі залишки шиферних плит походять з Михайлівського собору XI ст., який постраждав у 1124 р. від

³ Каргер М. К. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1952–1953 рр. *Археологія*, 1954, т. 9, с. 21–22.

⁴ Там само, с. 25.

невеликого землетрусу⁵. В результаті падіння купола собору неодмінно мала утворитися значна кількість будівельних решток, використаних при ремонтах як самого Михайлівського собору, так і в інших спорудах, що почали зводитись у наступні після землетрусу роки.

У плані названий шестистовпний собор є прямокутником, витягнутим по вісі схід–захід з трьома напівциркульними апсидами зі східного боку. Внутрішній простір храму поділено шістьма стовпами на три нави, середня з яких майже вдвічі ширша за бокові. Стовпи мають різнопланову форму: східні – хрещаті, середня пара – восьмигранні. Як зазначав М. К. Каргер, така форма стовпів є незвичною для руської архітектури цієї епохи. Товщина стін храму – близько 1,2 м у північній частині західної стіни. У північно-західному кутку храму збереглися нижні частини дверного прорізу та два нижні східці, що вказують на місце входу на сходи. У товщі західної стіни розташовувалися сходи на хори. У середині південної, північної та західної стін західної частини собору виявлено 5 глибоких ніш-аркосоліїв. Найдавніше поховання в одній з них було здійснене ще до виконання фрескового розпису всього храму⁶.

Дана споруда розглядається більшістю дослідників як монастирський собор XII ст., що слугував усипальнею. Про це свідчать деякі особливості поховань в аркосоліях та склепах. Однак в останнє десятиріччя з'явилася ціла низка публікацій, в яких на підставі вивчення стильових особливостей цієї унікальної для Південної Русі пам'ятки та архітектурного аналізу її плану робляться спроби вияснення її місця в загальній картині розвитку архітектури Русі кінця XI – першої половини XII ст., а також уточнення датування цього собору. Ці питання розглядаються в

⁵ Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Москва 1962, т. 2, стб. 288.

⁶ Каргер М. К. *Розкопки...*, с. 24-25.

публікаціях В. О. Харламова, Г. В. Трофіменка⁷, О. М. Іоанніссяна⁸, М. В. Новоселова⁹, Д. Д. Ёлшина¹⁰, В. К. Козюби¹¹.

М. К. Каргер, дослідивши особливості будівельної техніки та керамічні властивості плінфи, прийшов до висновку, що шестистовпний тринавовий храм збудовано в техніці рівношарової кладки. Вона змінила попередню техніку змішаної кладки із застосуванням прихованих рядів плінфи наприкінці 20–30-х рр. XII ст. (Київ), а у середині та другій половині XII ст. набула широкого розповсюдження в архітектурі Київської, Чернігівської, Володимиро-Волинської, Смоленської та Рязанської земель¹².

П. О. Раппопорт у своєму каталозі пам'яток руського монументального зодчества домонгольського часу наводить для церкви Воскресіння в Переяславі датування, встановлене

⁷ Трофіменко Г. В. *Архітектура Переяславля Південного X – першої половини XIII ст. Автореф. дис...канд. архітектури*. Київ 1995, 17 с.; Харламов В. А., Трофіменко Г. В. *Архітектура Переяславля Русского XI – первой половины XII века. Проблемы изучения древнерусского зодчества*, Санкт-Петербург 1996, с. 47-51.

⁸ Иоаннисян О. М. Об отражении традиции новгородско-псковского зодчества в архитектуре Киева и Переяславля первой половины XII в. *Архитектурно-археологический семинар. Материалы заседаний памяти Ю. П. Спегальского (1909–1969)*. Санкт-Петербург 2001, с. 41-47; Его же: О двух памятниках переяславского зодчества и об их месте в общей картине развития архитектуры Руси конца XI – первой трети XII века (Киев, Чернигов, Переяславль, Новгород и Псков в их архитектурном взаимодействии). *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький 2005, вип. 16, с. 165-177.

⁹ Новоселов Н. В. Церковь Воскресения в Переяславле и новгородская архитектура 30–40-х годов XII в. *Миграции и оседлость от Дуная до Ладogi в I тысячелетии христианской эры*. Санкт-Петербург 2001, с. 127-131; Его же: *От Благовещения до Благовещения: Строительное производство Новгородской земли в период сложения местной архитектурной школы*. Санкт-Петербург 2002, 196 с.

¹⁰ Ёлшин Д. Д. Рисунки и надписи на плинфе Спасского храма-усыпальницы в Переяславле-Хмельницком. *Изобразительные памятники: стиль, эпоха, композиции*. Санкт-Петербург 2004, с. 201-209.

¹¹ Козюба В. К. Давньоруські храми “окольного града” Переяслава (датування, стильові особливості, інтерпретації). *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький 2004, вип. 15, с. 25-31.

¹² Каргер М. К. *Розкопки...*, с. 27.

М. К. Каргером на підставі вивчення будівельної техніки й форм цього храму: середина – друга половина XII ст.¹³

Однак, як правильно зазначив Д. Д. Йолшин, за 50 років, що пройшли з часу досліджень експедиції М. К. Каргера, “накопичена маса порівняльного матеріалу викликала необхідність переосмислення й переяславських матеріалів, отриманих у ході розкопок піввікової давнини, й примусила звернутися до них на новому методичному рівні”¹⁴.

Значна частина культових пам’яток Переяслава Руського може бути досліджена на новому методичному рівні, оскільки для цього є практично вся необхідна джерельна база. Так, лише в незначній мірі опубліковані матеріали досліджень М. К. Каргера в Переяславі зберігаються частково в експозиції та фондах музеїв НІЕЗП. Велика кількість різноманітних будівельних матеріалів, штукатурки з фресковим розписом, написами та інших речей були вивезені по закінченню досліджень до Ленінграда, де зберігались у ЛВІА АН СРСР до 1985 р. Згодом більшість цих матеріалів передано в Новгородський державний об’єднаний музей-заповідник, частина ж потрапила на зберігання у сектор архітектурної археології Відділу досліджень та реставрації пам’яток архітектури Державного Ермітажу¹⁵.

Очевидно, даний факт надав новий поштовх архітектурно-археологічним дослідженням культових пам’яток Переяслава Руського, частина з яких і зараз підлягає натурним дослідженням, чого немає в багатьох інших центрах Русі. Крім колекцій власне матеріалів, практично неопрацьованими багато років залишалися щоденники, фотографії, інвентарні описи та інша документація розкопок, що зберігається у архіві ПМК (Санкт-Петербург). Все це в повній мірі стосується й залишків церкви Воскресіння в Переяславі, які (за винятком обкладених сучасною цеглою стовпів) й зараз підлягають обстеженню та дослідженню.

¹³ Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. *САИ*. Ленинград 1982, с. 37-38.

¹⁴ Ёлшин Д. Д. *Рисунки..*, с. 202.

¹⁵ *Там само*, с. 203.

На підставі досліджень церкви Воскресіння Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАНУ, які проводились у 1989 р. у зв'язку з підготовкою проекту реконструкції та відбудови даної церкви, В. О. Харламовим та Г. В. Трофіменком було зроблено висновок про її зведення князем Ізяславом Мстиславичем після його повернення до Переяслава у 1142 р.¹⁶ На думку Г. В. Трофіменка, цей період є останнім (четвертим) етапом у формуванні і розвитку переяславської архітектурно-будівельної школи й репрезентований також такою пам'яткою, як каплиця під Успенською церквою ХІХ ст.¹⁷

М. В. Новоселов, констатуєчи факт значної відмінності церкви Воскресіння в Переяславі не тільки від близьких до неї за часом переяславських пам'яток, але й пам'яток інших центрів Русі, правильно зазначає, що найближчою аналогією їй є собор Іоанна Предтечі у Пскові. Близькість цих двох шестистовпних триапсидних храмів проявляється в цілій низці архітектурних та будівельно-технологічних характеристик. Основними з них є: майже однакові пропорції й близькі розміри (церква Воскресіння: довжина 20,6 м, ширина 14,2 м; Іоаннівський собор: довжина 19,5 м, ширина 12,8 м); дещо скорочений підкупольний простір обох храмів із заходу на схід (4,1х4,5 м у церкві Воскресіння й 3,9х4,1 м в Іоаннівському соборі); дуже рідкісна восьмикутна форма однієї пари стовпів; розташовані у південній частині західної стіни сходи на хори; прямокутна форма зовнішніх лопаток за повної відсутності внутрішніх; однакова товщина стін (1,2 м); наявність аркосоліїв¹⁸.

На підставі цих та інших спостережень М. В. Новоселов зробив висновок, що обидві пам'ятки були збудовані різними групами будівельників, однак одним "зодчим", причому раніше збудовано Іоаннівський собор у Пскові. На його думку, хронологія подій виглядала таким чином. Після вигнання у 1136 р. князя Всеволода Мстиславича із Новгороду він забирає з собою й новгородських майстрів до Вишгорода, де

¹⁶ Харламов В. А., Трофіменко Г. В. *Архітектура...*, с. 47-51.

¹⁷ Трофіменко Г. В. *Архітектура...*, с. 13-14.

¹⁸ Новоселов Н. В. *Церковь...*, с. 127-128.

прокняжив менше року й у 1137 р. зайняв псковський стіл. Ще знаходячись у Вишгороді, Всеволод передав частину будівельників своєму політичному союзнику переяславському князю Андрію Володимировичу Доброму, що й дозволило останньому збудувати в Переяславі Руському церкву Воскресіння десь наприкінці 30-х рр. XII ст. Інша ж частина будівельників, що залишилась у Всеволода, з 1137 р. зводила у Пскові Іоаннівський собор. Після його смерті у 1138 р. вона підпорядковувалась його брату Святополку й разом з ним повернулась у 1142 р. до Новгороду, де збудувала у 1142–1147 рр. церкву Успіння в Старій Ладозі¹⁹. Та ж частина новгородських будівельників, що зводила церкву Воскресіння в Переяславі, після смерті Андрія Володимировича у 1142 р. повернулася у Новгород.

Підсумовуючи вплив політичних подій зламу 20–30-х рр. XII ст., які відбувались у центрі Русі, М. В. Новоселов прийшов до висновку, що з початку 30-х рр. у структурі будівельних організацій Києва і Новгороду відбуваються важливі зміни, зумовлені поділом будівельних сил Мстислава Володимировича його нащадками й частою передачею будівельних кадрів родичам та політичним союзникам. В умовах взаємодії різних будівельних угруповань вироблялися нові будівельні прийоми, якими до цього кожне з них окремо взяте не володіло. Яскравим прикладом цього М. В. Новоселов вважає будівництво церкви Воскресіння в Переяславі частиною колишніх будівельників псковського Іоаннівського собору й повернення їх після смерті Андрія Володимировича у Новгородську землю²⁰.

О.М. Іоаннісян також звернув увагу на прямий зв'язок церкви Воскресіння в Переяславі з новгородсько-псковським зодчеством першої третини XII ст., в першу чергу – з Іоаннівським собором у Пскові. Крім зазначених у М.В. Новоселова архітектурних та будівельно-технічних характеристик, що зближують ці дві пам'ятки, він вказує ще й на схожість характеру прорисовки апсид у плані, що, на його думку, свідчить

¹⁹ Там само, с. 130-131.

²⁰ Новоселов Н. В. *От Благовещения...*, с. 130-131.

про близьку, якщо не ідентичну систему розбивки (розпланування) обох будівель²¹. Цей зв'язок, на думку О. М. Іоаннісіяна, пояснюється такими обставинами. В 1132 р. переяславський стіл на короткий час (один рік) займає Всеволод Мстиславич. Він розпочинає будівництво в Переяславі церкви Воскресіння, забравши для цього з Києва новгородського зодчого свого батька Мстислава, перервавши таким чином розпочате у 1131 р. будівництво церкви Богородиці на Подолі (Пирогощі). У Київ цей зодчий та майстри-будівельники повернулися лише після закінчення будівництва в Переяславі. Після закінчення будівництва церкви Богородиці на Подолі новгородський зодчий повернувся вслід за Всеволодом Мстиславичем до Новгороду, де в 1135 р. починається будівництво церкви Успіння на Торгу. А після 1137 р., тобто, вже після вигнання Всеволода Мстиславича із Новгороду, починається будівництво Іоаннівського собору в Пскові. Всі ці спостереження дали О. М. Іоаннісіану підстави зробити висновок, що при зведенні Воскресінської церкви в Переяславі типово новгородські форми храму поєднувалися з чернігівською рівношаровою технікою кладки та виготовленою руками переяславських майстрів плінфою (так званою плінфою з “розчосами”)²².

В. К. Козюба, проаналізувавши результати останніх архітектурно-археологічних досліджень культових пам'яток Києва, Новгороду та Пскова, прийшов до висновку про можливість датування церкви Воскресіння в Переяславі 40–50-ми роками XII ст., точніше, запропонував два можливі варіанти датування: 1148–1149 рр. або 1151–1154 рр. (Ізяслав Мстиславич сидів у цей час в Києві, до якого, в першому випадку, він прийшов саме з Переяслава, його старший син Мстислав – у Переяславі, середній син Ярослав-Іоанн – у Новгороді)²³.

На нашу думку, багато в чому резонні спостереження названих дослідників, згідно з якими церкву Воскресіння в Переяславі збудував один з трьох князів – Всеволод Мстиславич, Андрій Володимирович чи Ізяслав Мстиславич – потре-

²¹ Иоаннисян О. М. Об отражении..., с. 45.

²² Иоаннисян О. М. О двух памятниках..., с. 168-174.

²³ Козюба В. К. *Давньоруські...*, с. 29-30.

бують коригування. Запропонована ними хронологія церкви Воскресіння в Переяславі не в усьому співпадає з даними архітектурно-археологічних досліджень та літописними джерелами.

Коротко проаналізуємо життєвий шлях князів, що в різний час займали переяславський стіл. Перший з них – Всеволод-Гаврило Мстиславич (старший син Мстислава Володимировича від шлюбу з дочкою шведського короля Інге Стенкільссона Христиною, внук Володимира Мономаха) – встановив абсолютний антирекорд терміну перебування на переяславському столі. За свідченням літопису, у 1132 р. цей князь сидів на переяславському столі тільки кілька годин, нічого не встигнувши зробити для міста. Проте, в інших місцях Всеволод Мстиславич зробив багато. Точний рік народження Всеволода невідомий, однак, на думку В. Л. Яніна, це сталося у 1103 р., коли його батько, новгородський князь Мстислав Великий, заклав храм Благовіщення на Городищі²⁴. Вперше з'явившись на сторінках літописів у 1117 р. як новопризначений Володимиром Мономахом новгородський князь, до своєї смерті 10 лютого 1138 р. Всеволод Мстиславич встиг двічі побувати на новгородському столі (до і після Переяслава – 1117–1132, 1133–1136), а також переяславському (кілька годин у 1132 р.), вишгородському (1136–1137) і псковському (1137–1138), де після смерті навіть став місцевим святим. Як зазначає Л. В. Войтович, “на час його діяльності припали процеси трансформації Новгороду у боярсько-бюргерську республіку з обмеженням князівської влади. Намагання Всеволода-Гавриїла протистояти цим тенденціям закінчилися повною його поразкою”²⁵.

Першим шлюбом Всеволод Мстиславич був одружений з дочкою луцького князя Святоші (Святослава Давидовича), онукою чернігівського князя Давида Святославича. У 1123 р. він одружився вдруге. У тому ж році в нього народився син Іван, у зв'язку з чим ним було збудовано храм Іоанна на Опо-

²⁴ Янин В. Л. *Актовые печати Древней Руси*. Москва 1970, т. 1, с. 108-110.

²⁵ Войтович Л. В. *Княжа доба на Русі: портрети еліти...*, Біла Церква 2006, с. 460.

ках у Новгороді. У серпні 1127 р. разом з коаліцією князів за наказом батька Мстислава Володимировича успішно ходив із Новгорода на полоцьких князів, зимою 1129–1130 рр. – на Чудь, зимою 1131–1132 рр. – на Литву. Повернувшись у Новгород після кількогодінного князювання в Переяславі, Всеволод Мстиславич в 1133 р. організував похід на Чудь і знову приєднав до новгородських володінь м. Юр'їв. В наступні роки він двічі ходив на Суздальську землю, бажаючи посадити там свого брата Ізяслава Мстиславича, однак, безрезультатно. Навпаки – в кровопролитній битві на Ждановій горі 26 січня 1135 р. новгородці втратили велику кількість ратників, але перемогти суздальців не змогли. Всеволод Мстиславич ледве врятувався й утік з поля бою з невеликою купкою дружинників. Після цього новгородці, псковичі й ладожани підняли проти Всеволода Мстиславича повстання, висунувши йому низку звинувачень: “1) не береже смердів, 2) навіщо хотів сісти в Переяславлі, хоча клявся, що помре на княжінні в Новгороді, 3) утік з поля бою попереду всіх й тому багато новгородських людей поклав, 4) спочатку запропонував новгородцям приєднатись до чернігівського князя Всеволода Ольговича, а потім наказав відступитись від нього. Повсталі 28 травня закрили Всеволода Мстиславича з дружиною, дітьми та тещею (дружиною князя Святослава Давидовича Святоші) на архієпископському дворі й тримали там два місяці “стрежаху день и ношь по 30 муж с оружием”, а потім, коли прибув обраний новгородцями князь Святослав Ольгович, прибічник Юрія Долгорукого, вигнали його з міста²⁶”.

У 1136 р. Всеволод пішов у Київ до свого дядька Ярополка й отримав від останнього Вишгород. У 1136–1137 рр. він видав свою доньку від другого шлюбу Верхуслану заміж “у Ляхи”. За польськими джерелами вона була першою дружиною мазовецького князя, потім – великого польського князя Болеслава Кучерявого²⁷. В 1137 р. Всеволод отримав запрошення від псковичів та невеликої частини новгородців

²⁶ Цит. за: *Славянская энциклопедия. Киевская Русь – Московия: в 2 т.* Авт.-сост. В. В. Богуславский. Москва 2002, т. 1, с. 235.

²⁷ *Літопис Руський*. Київ 1989, с. 190.

зайняти княжий стіл Пскова. Він погодився на це, очевидно, розраховуючи на можливість повернення у Новгород. Це викликало “мятеж велик” у Новгороді, склалася досить неспокійна обстановка, Святослав Ольгович з новгородцями спробував вигнати його із Пскова. Однак, 11 лютого 1138 р. Всеволод Мстиславич помер, 14 лютого був похований у Пскові в церкві св. Дмитра Солунського, яку, на думку В. Д. Белецького, ним же й було закладено²⁸. Як зазначав названий дослідник, результати археологічних розкопок, проведених влітку 1965 р. під час досліджень церкви Дмитра Солунського, підтвердили свідчення письмових джерел (“Степенної Книги”), в якій вказувалось, що поховання Всеволода-Гавриїла знаходилось у цій церкві лише 54 роки. 27 листопада 1192 р., після канонізації Всеволода-Гавриїла Мстиславича, його останки було викопано з-під підлоги дияконника церкви Дмитра Солунського й урочисто перенесено в головний псковський собор св. Трійці²⁹.

Це перший з колишніх переяславських князів, що помер і був похований не в Переяславі або Києві. З іменем цього князя пов’язані “Устав про церковні суди, людей і мірила торгіві” й “Устав купецької організації церкви Івана на Опоках”³⁰. Канонізований руською православною церквою, пам’ять – 11 лютого (день смерті) й 22 квітня (в день третього перенесення мощів у 1834 р.³¹ Однак простий аналіз його життєвого шляху не дозволяє побачити в ньому можливого кандидата для здійснення такого досить складного в усіх розуміннях завдання, як побудова в Переяславі великого шестистопного монастирського собору. Це стосується й Іоаннівського собору у Пскові, який він ніяк не міг встигнути збудувати. Крім того, як вже зазначалось, археологічні дослідження дозволили В. Д. Белецькому пов’язати з Всеволодом Мстиславичем будівництво псковського храму

²⁸ Белецкий В. Д. Довмонтов город. *Древний Псков*. Москва 1988, с. 104-105.

²⁹ Белецкий В. Д., Белецкий С. В. Сосуд из могилы псковского князя Всеволода-Гавриила Мстиславича (1138 г.). *Советская археология*. 1979, № 3, с. 276-277.

³⁰ Шапов Я. Н. *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* Москва 1976, с. 153-165.

³¹ *Славянская энциклопедия*., т. 1, с. 235.

Дмитра Солунського, де його й було поховано. Зрозуміло, що Всеволод Мстиславич міг лише розпочати будівництво останнього храму, оскільки потрібно було одночасно ще й воювати з новгородським військом.

Одним із синів Володимира Мономаха, який князував у Переяславі, був Андрій-Стратилат Володимирович (Добрий). Він став переяславським князем у результаті тимчасових домовленостей між Ольговичами та Мономаховичами зимою 1134–1135 рр. Вже у 1136 р. Андрій Володимирович оборонявся в Переяславі від чергового нападу Ольговичів на чолі із Всеволодом й брав участь у не дуже вдалій для Мономаховичів битві проти Ольговичів у верхів'ях р. Супій. Наприкінці вересня 1139 р. Андрій Володимирович знову обороняв Переяслав від Всеволода та Святослава Ольговичів. Наступна згадка Андрія Володимировича в літописах відноситься до 1141 р., коли він разом з великим київським князем Всеволодом Ольговичем “вчинив мир” з половецькими князями біля Малотина. За час активної фази свого життя Андрій Володимирович фактично сидів лише на двох столах – волинському (1119–1135) та переяславському (1135–1142).

З Андрієм Володимировичем слід пов'язувати здійснення досить складного завдання – будівництво навколо міського посаду Переяслава нових потужних укріплень. Дослідники давно намагалися з'ясувати це важливе питання: хто ж із кількох князів, що займали переяславський стіл у 1136–1146 рр., це зробив? Аналіз літописних джерел показав, що найдавніші згадки у літописах об'єктів “окольного міста” Переяслава відносяться до середини XII ст., точніше до 1149 р.

З початку 1135 р. по 22 січня 1142 р. в Переяславі княжив Андрій Володимирович. Після його смерті туди було переведено В'ячеслава Володимировича, який віддав Переяслав Ізяславу Мстиславичу на початку січня 1143 р. Останній же був переяславським князем до серпня 1146 р., коли захопив київський стіл у Ігоря Ольговича. Оскільки В'ячеслав Володимирович сидів у Переяславі менше року й добровільно обміняв його на Туров, а Ізяслав Мстиславич лише чекав нагоди стати великим київським князем, використовуючи переяславське княжіння як трамплін, то ці князі не могли

бути будівниками укріплень Переяслава. Що ж стосується Андрія Володимировича, то в нього було достатньо часу для зведення таких укріплень³². Разом з тим, це було надзвичайно актуальне завдання, яке потребувало концентрації всіх сил і засобів, адже, як свідчать літописи, весь свій період князювання в Переяславі Андрій Володимирович мусив постійно захищатися від чернігівських князів. Отже, Андрій Володимирович не міг одночасно здійснювати два масштабних будівництва, постійно знаходячись під загрозою виведення до Курська, як наказував йому наприкінці вересня 1139 р. великий київський князь Всеволод Ольгович.

Наступний князь – Ізяслав-Пантелеймон Мстиславич, другий син старшого Мономахового сина Мстислава Володимировича від шлюбу з дочкою шведського короля Інге Стенкільссона Христиною, внук Володимира Мономаха – став переяславським князем у результаті складного сплетіння обставин.

Великий київський князь Мстислав Володимирович перед своєю смертю, яка наступила 15 квітня 1132 р., викликав до себе тодішнього переяславського князя Ярополка Володимировича й узяв з нього присягу, згідно з якою бездітний князь Ярополк після його смерті ставав великим київським князем. Натомість він мав забезпечити перехід на переяславське князівство Мстиславова сина Всеволода. Крім того, Ярополк зобов'язувався забезпечити дітей Мстислава Володимировича столами й захищати їх від зазіхань з боку інших представників “Володимирового племені”, тобто, нащадків Володимира Мономаха, в першу чергу – від Юрія Долгорукого. Останньому не знадобилося багато часу, щоб зрозуміти, що вся ця комбінація була продумана Мстиславом для того, щоб у майбутньому, після смерті бездітного Ярополка Володимировича, на київський престол потрапив з Переяслава Всеволод Мстиславич або Ізяслав Мстиславич. Блискавичним марш-кидком до Переяслава Юрій Володимирович вигнав звідти Всеволода Мстиславича, який пробув на переяславському столі кілька годин. Однак сам Юрій протримався на цьому “гарячому” столі теж недовго –

³² Колибенко О. В. Оборонні укріплення Переяслава Руського. *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький 2004, вип. 15, с. 19-25.

всього лише вісім днів. Ярополк вивів Юрія з Переяслава й віддав цей стіл Ізяславу Мстиславичу, який також пробув там недовго, оскільки його теж вигнав звідти Юрій. Щоб вгамувати пристрасті навколо переяславського “стола-трампліна” й одночасно зняти із себе звинувачення у порушенні права старшинства, великий київський князь Ярополк Володимирович направляє до Переяслава свого брата В’ячеслава, який теж пробув у Переяславі недовго, й повернувся назад до Турова, вигнавши звідти все того ж Ізяслава Мстиславича.

Вдруге Ізяслав Мстиславич став переяславським князем вже на довший термін, після того, як весною-літом 1142 р. допоміг зі своїми військами В’ячеславу Володимировичу відбити напад Святослава та Ігоря Ольговичів й Володимира та Ізяслава Давидовичів на Переяслав. В’ячеслав вирішив, що йому буде значно безпечніше князувати в Турові й, за домовленістю із Всеволодом Ольговичем, віддав на самому початку 1143 р. Переяслав Ізяславу. Останній пробув у Переяславі аж до смерті Всеволода Ольговича на початку серпня 1146 р., на той час – великого князя київського.

Цікаву і досить влучну оцінку подій 1147–1157 рр. дав М. Ю. Брайчевський: “два головні претенденти на великокнязівський престол: “законний” князь Ізяслав Мстиславич і “незаконний” Юрій Володимирович – тричі захоплювали владу і двічі кожен змушений був залишати завойовану було позицію. ... Здавалося, ситуація визначалася суто особистими моментами – два енергійні і нерозбірливі у засобах претенденти не поступалися один одному ані щодо наполегливості вдачі, ані за політичними та військовими потенціями. ... Колотнеча між Ізяславом та Юрієм послужила ніби прологом для тої великокнязівської чехарди, якою вщерть заповнена друга половина XII ст. Отже, проблема аж ніяк не вичерпується аспектом особистих якостей двох вищезгаданих державців.

Модус політичної кар’єри, який продемонстрували Ізяслав та Юрій, виявився властивим трохи не всій плеяді їхніх наступників”³³.

³³ Брайчевський М. Ю. *Твори*. Київ 2004, т. 1, с. 420.

Отже, два з половиною роки, які Ізяслав Мстиславич провів на переяславському столі, були наповнені не турботами про будівництво церкви Воскресіння, а підготовкою до зайняття київського великокняжого престолу.

Таким чином, на нашу думку, жоден із цих трьох князів не був ініціатором будівництва церкви Воскресіння в Переяславі. Значно більше можливостей мав для цього інший князь, який займав переяславський стіл дещо раніше. На це вказують такі факти.

Собор св. Архістратиґа Михаїла серйозно постраждав у 1124 р. від невеликого землетрусу³⁴. В результаті зафіксованого літописом падіння купола собору неодмінно мала утворитись значна кількість будівельних решток, що використовувалися при ремонтах як самого Михайлівського собору, так і в інших спорудах, які почали зводитись у наступні після землетрусу роки. Плінфа ж з розчосами, з якої почали будувати церкву Воскресіння, була використана при ремонті пошкодженого землетрусом Михайлівського собору, що робилося, зрозуміло, невдовзі після землетрусу, а не через багато років.

Як відомо, у 20-х – на початку 30-х рр. XII ст. переяславським князем був Ярополк Володимирович, який у 1132 р., після смерті Мстислава Володимировича, перейшов на велике київське княжіння. На нашу думку, саме цей князь збудував описаний вище шестистовпний собор та каплицю під Успенською церквою XIX ст., заодно капітально відремонтувавши родинну усипальню Мономаховичів – собор св. Архістратиґа Михаїла. Це було здійснено в період між травнем 1124 р. (час руйнування Михайлівського собору) й до квітня 1132 р. (час переходу Ярополка в Київ). Ремонт старого храму та зведення двох нових мали розпочатися ще за життя Володимира Мономаха (до травня 1125 р.), який у 1117 р. заклав неподалік від Переяслава церкву св. Бориса і Гліба на р. Альті й постійно проживав поруч з нею в останні роки життя. Наведені спостереження свідчать про більш ранню, ніж вважалось дослідниками, дату початку будівництва церкви Воскресіння в Переяславі – починаючи з 1124 р., а

³⁴ ПСРЛ. Москва 1962, т. 2, стб. 288.

також на можливу причетність Володимира Мономаха, що проживав поряд (на Альті), до приїзду в Переяслав зодчого та будівельників³⁵. Володимир Мономах особливо болісно переживав руйнацію землетрусом Єфремового Михайлівського собору й міг викликати в Переяслав групу будівельників, яка отримала також замовлення на побудову церкви Воскресіння та каплиці на княжому дворі ще й від Ярополка Володимировича. Можливо, це були останні монументальні культові споруди, зведені в домонгольському Переяславі, оскільки разом з Ярополком Володимировичем, як пише М. М. Корінний, “закінчується найбільш яскравий період в політичній історії Переяславського князівства. Втративши величезні території з їх людськими ресурсами, багатими данями, воно втратило й свою колишню могутність. ... з князівства-сюзерена воно перетворюється у васально залежне намісництво ростово-суздальських й чернігівських князів”³⁶.

Виходячи з літописних дат зведення київських пам'яток другої чверті XII ст., явно збудованих тією ж будівельною групою (про що свідчить в т.ч. й схожість плінфи), можна запропонувати наступний варіант хронології подій. У 1124/1125–1127/1128 рр., після землетрусу, князем Ярополком Володимировичем в Переяславі будується церква Воскресіння, паралельно з відбудовою пошкодженого Михайлівського собору, а також зводиться невелика каплиця на княжому дворі, ремонтуються інші пошкоджені церкви та об'єкти. По закінченню робіт у Переяславі будівельники зводять кілька об'єктів у Києві на замовлення великого князя Мстислава Володимировича, точно датованими з яких є собор Федорівського монастиря (1128–1131) та церква Богородиці Пирогоща (1131–1135). Очевидно, пізніше ними будується виявлена у 2003 р. церква на вул. Юрківській. Таким чином, собор Іоаннівського монастиря у Пскові, будівництво якого розпочалося після 1137 р. і який є надзвичайно близьким за

³⁵ Колибенко О. В. До проблеми відбудови церкви Воскресіння в Переяславі. *Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Григорія Сковороди”*. Тернопіль 2006, с. 287-301.

³⁶ Корінний Н. Н. *Переяславская земля, X–первая половина XIII века*. Киев 1992, с. 65.

своїми архітектурними характеристиками до церкви Воскресіння в Переяславі, не міг бути зразком для її побудови, а навпаки – сам був зведений, очевидно, тим же зодчим за зразком переяславського храму.

*Рис.1. Церква Воскресіння в Переяславі. Сучасний вигляд.
Фото В. Сокола.*